Габил ӘЛИЈЕВ

тарих елмләри намизәди

19-ЧУ ӘСРИН СОНУ – 20-ЧИ ӘСРИН БАШЛАНҒЫЧЫНДА АЗӘРБАЈЧАН НӘГЛИЈЈАТЫНЫН ЧӘМИЈЈӘТӘ ВӘ МӘДӘНИ ҺӘЈАТА ТӘ'СИРИ ҺАГГЫНДА

19-чу әсрин сону, хүсусән дә 20-чи әсрин илк онилликләри Азәрбајчанда чәмијјәтин ојанышы, мәдәни дирчәлиш, мәдәнијјәтин бүтүн саһәләринин чошғун инкишафы дөврү иди. Бу инкишафы шәртләндирән амилләр сырасында нәглијјат әлагәләринин инкишафы хүсуси јер тутурду.

Јолларын вә нәглијјат васитәләринин инкишафы вә тәкмилләшдирилмәсинин чәмијјәтин вә мәдәнијјәтин тәрәггиси үчүн мүһүм шәрт олмасы һаггында мүхтәлиф заманларда бәшәријјәтин габагчыл хадимләри ибрәтамиз фикирләр сөјләмишләр. Бу бахымдан көркәмли мүтәфәккир М.Ф.Ахундовун мүасир нәглијјат вә рабитә васитәләри јарадылмасыны, шосе вә дәмир јоллары чәкилмәсини јүксәк гијмәтләндирмәси характерикдир. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бу даһи фәдаисинин фикринчә, бүтүн бунлар "һәм дијарын тәһлүкәсизлији вә абадлығы, һәм дә тичарәтин вә сәнајенин

мүвәффәгијјәтләри үчүн, демәли, милләтин јохсуллуг вә чәһаләтдән азад олмасы үчүн илкин вә зәрури шәртдир" (1).

Јени јоллар чәкилмәси, хүсусән дәмир јоллары иншасы илк нөвбәдә јахын әразиләрдә әһалинин мәскунлашмасыны сүр'әтләндирмишди. Мәнбәләр һәлә 19-чу әсрин 80-чи илләринин башланғычында – Бакы-Тифлис дәмир јолунун иншасы заманы әһалинин Әләт, Һачыгабул, Күрдәмир вә с. дәмир јолу стансијаларына јахын әразиләрә көчмәк үчүн ичазә алмаға чалышдыгларыны гејд едирдиләр (2). Јерли вә харичи саһибкарлар да өз сәнаје вә тичарәт мүәссисәләрини билаваситә дәмир јолу стансијаларына јахын јерләрдә инша етмәјә сә'ј көстәрирдиләр. Бу мәнзәрә 19-чу әсрин сону – 20-чи әсрин илк илләриндә Азәрбајчан әразисиндән чәкилмиш дикәр дәмир јолу хәтләри бојунда да мүшаһидә олунмагда иди. Игтисади вә тичарәт әлагәләри гурмаг вә даһа јахшы күзәран јаратмаг бахымындан инсанлары өзүнә чәлб едән дәмир јолу стансијалары даһа сүр'әтлә инкишаф едирдиләр. Артыг 20-чи әсрин илк онилликләриндә тәбии вә иглим шәраити јашајыш үчүн о гәдәр дә әлверишли олмајан Әләт, Һачыгабул, Күрдәмир, Јевлах, Ләки, Дәлләр, Дәвәчи, Хачмаз, Худат вә Норашен (Шәрур) кими дәмир јолу стансијалары тарихән чох гыса мүддәт әрзиндә әһалинин сых мәскунлашдығы бөјүк гәсәбәләрә, сәнаје вә тичарәт очагларына чеврилмишдиләр. Мәсәлән, 1912-чи илдә Јевлахда 2 668, Ләкидә 2 314, Дәлләрдә 2 783 нәфәр әһали јашајырды (3).

Нәглијјатын инкишафы һәм адлары чәкилән јашајыш мәнтәгәләринин, һәм дә Бакы, Кәнчә, Дәрбәнд вә Нахчыван шәһәрләринин капиталистчәсинә инкишафыны сүр'әтләндирмәклә, онларда тикинтинин кенишләнмәсинә вә характеринә күчлү тә'сир көстәрмишди. Бу бахымдан, дәмир јолунун Кәнчә шәһәринин архитектурасына тә'сири диггәтәлајигдир. Дәмир јолу стансијасы шәһәрин тарихән гәрарлашмыш мәркәзиндән 5 верст шималда иди вә бурадан шәһәрә кими шосе јолу чәкилмишди. Кәнчәнин сонракы инкишафы, әсасән бу шосе јолу боју давам етмиш вә һәмин јол шәһәрин баш планынын әсасларындан биринә чеврилмишди (4). Јевлах стансијасы әтрафындакы гәсәбә вә дәмир јолу хәтти

вә бу стансијадан Шушаја чәкилмиш шосе јолу бојунча инкишаф етмишди (5).

Дәмир јолу нәглијјатынын Бакы шәһәринин дә сонракы инкишафына тә'сири бөјүк иди. Дәмир јолу стансијасы вә сәрнишин вағзалынын јери мүәјјәнләшдирилдикдән сонра шәһәрин һәмин һиссәсиндә интенсив тикинти башланмышды. Јени тикилән биналар ичәрисиндә исә 1884-чү илин башланғычында истифадәјә верилмиш сәрнишин вағзалы заманәсинин чох көзәл, Авропа вә мүсәлман ме'марлыг елементләринин үзви сурәтдә говушдуғу орижинал архитектура комплекси иди (6). 20-чи әсрин башланғычында Улуханлы-Чулфа дәмир јолу үзәриндәки Улуханлы дәмир јолу стансијасы да мүсәлман ме'марлығы үслубунда инша едилмишди. Мәһз бу чәһәт һәмин стансијанын бүтүн Гафгаз рекионунда көзәллик бахымындан фәргләнмәсини шәртләндирмишди. Бу фактлар һәм дә Гәрб тәфәккүрүнүн мәһсулу олан дәмир јолу нәглијјатына мүсәлман ме'марлыг ән'әнәси тәтбигинин илк нүмунәләри кими әһәмијјәтли иди.

Јолларын абадлашдырылмасы почт вә рабитә хидмәтинин инкишафында да мүһүм рол ојнајырды. Дәмир јолу стансијаларынын һамысында почт гәбулу тәшкил едилмишди (7). Почт хидмәтинин гајдаја салынмасы исә елә тәкчә мәтбуатын јајылмасы бахымындан мисилсиз әһәмијјәтә малик иди. Мәсәлән, 19-чу әсрин 70-чи илләриндә Һәсән бәј Зәрдаби "Әкинчи" гәзетинин охучуја палчыглы јолларла аз гала бир ајдан сонра чатмасындан шикајәтләндији (8) һалда, 30 ил сонра "Молла Нәсрәддин"ин нашири артыг бу гајғыдан азад иди.

Дәмир јолу хәтләри бoју телеграф кабелләри дә чәкилмиш вә стансијаларда телеграф мәнтәгәләри јарадылмышды. Бакы-Тифлис дәмир јолунун иншасы илә ејни заманда 513 верст узунлуғунда телеграф кабели чәкилмиш, 27 даими, 9 мүвәггәти телеграф стансијасы ачылмышды (9). 19-чу әсрин сону – 20-чи әсрин илк илләриндә Азәрбајчан әразисиндән чәкилмиш дикәр дәмир јолу хәтләри вә шосе јоллары бојунча да телеграф кабелләри чәкилмиш, бүтүн дәмир јолу стансијаларында телеграф гәбулу гајдаја салынмышды. Улуханлы-Чулфа дәмир јолунун иншасы заманы исә әлавә олараг Гәмәрли, Норашен (Шәрур), Нахчыван вә Чулфа

стансијаларындан јахынлыгдакы ири јашајыш мәнтәгәләринә дә телеграф кабелләри чәкилмишди (10).

19-чу әсрин 80-чи илләринин орталарындан е'тибарән әсас дәмир јолу стансијаларында телефон рабитәси јарадылмасына да башланмышды. Бакы стансијасында 1886-чы илдә, Кәнчә стансијасында 1887-чи илдә, Һачыгабул стансијасында 1891-чи илдә телефон рабитәси гурулмушду (11). 19-чу әсрин сону – 20-чи әсрин башланғычында дикәр дәмир јолу стансијаларында да телефон чәкилмишди. Улуханлы-Чулфа дәмир јолу истифадәјә верилән заман бүтүн хәтт бoју стансија вә јарымстансијаларда телефон рабитәси дә фәалијјәт көстәрирди (12). 1910-чу илдә Хачмаз стансијасы илә Губа, сонракы илдә дә Бакы илә Тифлис арасында дәмир јолу бојунча бирбаша телефон рабитәси јарадылмышды (13).

Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә исә артыг Азәрбајчанын бүтүн әсас дәмир јолу стансијалары арасында телефон рабитәси јарадылмышды. Нәглијјатын билаваситә тә'сири илә почт вә телеграфын инкишафы, телефон рабитәсинин мејдана кәлмәси дә өз нөвбәсиндә, Азәрбајчанын тәкчә Мәркәзи Русија илә дејил, һәм дә Авропа, Америка вә һәтта мүсәлман дүнјасы өлкәләри илә чохчәһәтли, о чүмләдән мәдәни әлагәләринин јаранмасына вә мөһкәмләнмәсинә хидмәт едирди.

Нәглијјат әлагәләринин инкишафы әһалинин кејиминә, хүсусилә 20-чи әсрин илк онилликләриндә әһалинин кустар үсулла һазырланан палтар вә мәишәт әшјаларына нисбәтән, даһа учуз вә кејфијјәтли фабрик-завод мәһсулларына тәләбаты артмышды. Мәсәлән, тәкчә Јевлах стансијасына 1901-чи илдә 104 936 пуд мануфактура мәһсулу, 124 931 пуд аг нефт кәтирилмишди (14). 1913-чү илдә исә бу рәгәмләр мүвафиг сурәтдә 109 368 пуд вә 190 072 пуд олмушду (15).

Нәглијјатын инкишафы һәмчинин ајры-ајры бөлкәләр арасында тәсәррүфат әлагәләрини күчләндирмиш, чохсајлы кәнд әһалисинин мүтәһәрриклијини артырмышды. Онларын гәза мәркәзләринә, Бакы, Кәнчә вә Тифлис кими бөјүк шәһәрләрә кетмәләрини асанлашдырмышды. Хүсусән Азәрбајчанын мүхтәлиф һиссәләрини бирләшдирән дәмир јолларынын чәкилмәси әһалинин чох һиссәсинин, о чүмләдән

јохсул күтләләрин јердәјишмәләринә шәраит јаратмышды. 1895-чи илдән Чәнуби Гафгаз дәмир јолларында әһалинин ән имкансыз, һәм дә ән чохсајлы һиссәсинә хидмәт етмәк мәгсәдилә кедиш һаггынын кәскин сурәтдә ашағы салындығы 4-чү дәрәчәли тарифин тәтбиг едилмәси исә бу саһәдә даһа мүһүм аддым олду. Бу мәгсәдлә јүк вагонлары сәрнишин дашынмасы үчүн ујғунлашдырылмышды. Артыг 20-чи әсрин илк илләриндә һәр сәрнишин гатарына 5 әдәд 280 јерлик 4-чү дәрәчә вагонлары гошулурду. Нәтичәдә, 1902-чи илдән 1913-чү илә кими 4-чү дәрәчә тарифиндән истифадә едән сәрнишинләрин сајы 2,3 миндән 2 милјон 180 минә гәдәр (16) вә ја 963 дәфә артмышды.

Шәһәр һәјаты илә танышлыг исә өз нөвбәсиндә кәнд мәһдудлуғунун мүәјјән дәрәчәдә арадан галхмасына көмәк едирди. Хырда истеһсалчылар күтләсинин бу вә ја дикәр дәрәчәдә буржуа сивилизасијасы илә тәмаса кирмәси онларын мә'нәви инкишафына, тәләбатынын чохалмасына, јахшы һәјат шәраити уғрунда мүбаризәсинин күчләнмәсинә, сон нәтичәдә исә чәмијјәт һәјатында ојанышa сәбәб олурду.

19-чу әсрин сону – 20-чи әсрин илк онилликләриндә дәмир јолу стансијаларында һәмчинин мүхтәлиф мәдәни-маариф очаглары јарадылмасына башланмышды. Онлардан дәмирјолчуларла јанашы, стансија әтрафында салынмыш гәсәбәләрин сакинләри дә истифадә едирдиләр. Дәмирјолчу ушаглары үчүн 1888-чи илдә Кәнчәдә ики синифли, 1893-чү илдә Һачыгабулда бир синифли, 19-чу әсрин сонунда Бакыда ики синифли, Јевлах вә Ағстафада бир синифли ибтидаи мәктәбләр ачылмышды (17). Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Нахчыван, Күрдәмир вә Хачмаз стансијаларында да мәктәбләр фәалијјәт көстәрирди (18). Бунунла бәрабәр гејд етмәк лазымдыр ки, дәмир јолу мәктәбләринин сајы Азәрбајчан үчүн бүтөвлүкдә чох аз иди. Һәм дә бу тәһсил очагларында дәрсләр рус дилиндә апарылдығындан азәрбајчанлы шакирдләрин сајы хүсусилә мәһдуд иди.

Бир сыра дәмир јолу стансијаларында китабхана, оху залы, һәвәскар театр труппалары да јарадылмышды. Мәсәлән, 1899-чу илдә Һачыгабул стансијасында китабхана ачылмышды (19). Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Чулфа, Күрдәмир,

Худат, Кәнчә стансијаларында да вагон-китабханалар фәалијјәт көстәрирди (20). Гејд етмәк лазымдыр ки, мәдәни-маариф очагларынын јарадылмасы, мүхтәлиф мәдәни тәдбирләрин тәшкили чох вахт дәмир јолу ишчиләринин өз тәшәббүсү илә, һакимијјәт нүмајәндәләринин һеч бир јардымы олмадан һәјата кечирилирди. Азәрбајчан дәмирјолчуларынын бу мәдәни тәдбирләри һаггында о дөврүн мәтбуатында тез-тез мә'луматлар дәрч едилирди. Бүтүн бу фактлар нәглијјатын сосиал-мәдәни һәјатда, инсанларын мәишәтиндә нәзәрә чарпан јениликләр доғурдуғуну көстәрирди.

Бүтөвлүкдә исә, 19-чу әсрдә вә 20-чи әсрин әввәлиндә нәглијјатын инкишафы Азәрбајчанда капиталист мүнасибәтләринин мөһкәмләнмәсинә, дахили вә харичи тичарәтин кениш мигјас алмасына, дүнја бирлији илә чохчәһәтли әлагәләр гурулмасына, сосиал-мәдәни һәјатын мүхтәлиф саһәләринә әсаслы тә'сир көстәрмиш, чәмијјәт һәјатында кејфијјәт дәјишикликләринә кәтириб чыхармышды.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Баку, 1953, с. 67.
2. "Бакинские известия", № 38, 9 мая 1882 г.; Российский ГЦИА, ф. 219, с.1, к. 17, д. 25973, s. 19.
3. Азәрб. Респ. МДТА, ф. 46, сиј. 2, иш 290, вәр. 108; ф. 61, сиј. 1 иш 158, вәр. 19, 34, 51.
4. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI–XIX вв. Баку, 1964, с. 239.
5. Азәрб. Респ. МДТА, ф. 389, сиј. 15, иш 4, вәр. 1.
6. Фатуллаев Ш. Архитектура Баку на рубеже XIX в. – "Известия АН Азерб. ССР. Серия общественных наук, 1961 г., № 6, с. 136.
7. Азәрб. Респ. МДТА, ф. 262, сиј. 1, иш 84. Вәр. 6.
8. Һәсән бәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1960, с. 106.
9. Багирова Р.Г. Возникновение и развитие телеграфа в дореволюционном Азербайджане. – "Известия АН Азерб. ССР". Серия экономики, 1968 г., № 3, с. 63.

10. Отчет по постройке Улуханлу–Джульфинской железной дороги, Тифлис, 1909, с. 16.
11. Аргутинский–Долгоруков А.М. История сооружения и эксплуатация Закавказской железной дороги за двадцать пять лет ее существования, Тифлис, 1896, с. 316.
12. Отчет по постройке Улуханлу–Джульфинской железной дороги, с. 30.
13. Сумбатзаде А.С. Социально–эклномические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане, М., 1972, с. 73.
14. Краткий обзор коммерческой деятельности Закавказских железных дорог... за 1901 г., с. 30.
15. Краткий обзор коммерческой деятельности Закавказских железных дорог... за 1913 г., с. 148.
16. Краткий обзор коммерческой деятельности Закавказских железных дорог... за 1902 г., с. 7 и за 1913 г., с. 26.
17. Күрч. Респ. МДТА, ф. 279, сиј. 1, иш 3169, вәр. 14, 16; "Каспий", № 37, 13 февраля 1903 г.; "Вестник Закавказских железных дорог", 1903 г., № 19, с. 19.
18. Обзор Бакинской губернии за 1911 г., № 19; "Вестник Закавказских железных дорог", 1912 г., № 4, с. 535; № 5, с. 682.
19. "Вестник Закавказских железных дорог", 1903 г., № 6, с. 248.
20. Јенә орада, 1903 у., № 2, с. 14; 1905 г., № 9, ч. 19; 1912 г., № 7, с. 986.